

2. Β. Η. Ι. περιέχει: α) σημειώσεις Carlo, de Candia· β) περιγραφή δύο έργων του V. Bianci· γ) περιγραφές εντύπων που έχουν ενσωματωθεί στη Β. Η. του ΙΖ' αϊ. δ) δακτυλογραφημένα αντίγραφα έγγραφων που προέρχονται από τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλέγιου τῆς Ρώμης καὶ ἀφοροῦν ἕλληνες

ΕΠΙ ΞΥΡΟΥ ΑΚΜΗΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

*Όταν γράφεις ένα κείμενο,
αποθηκεύεις μια πληροφορία,
ή όταν αντιγράφεις ένα δελτίο,
προσθέτεις στο πάνω μέρος του χαρτιού
τη χρονολογία και τον τόπο.
Γιατί τα πράγματα συμβαίνουν
πάντοτε μέσα στον χρόνο.*

Φίλιππος Ηλιού

Μια από τις υποδείξεις του Φίλιππου Ηλιού, ειπωμένη κάποτε τάχα στην τύχη, τόσο που στο πρώτο της άκουσμα έμοιαζε σχεδόν απλοϊκή. Αλλά η μνήμη έκρινε την αντοχή της στο πέρασμα των δεκαετιών – και τη διέσωσε. Η φράση όριζε τη μέθοδο προσέγγισης των πραγμάτων: όταν στα νεανικά μας χρόνια, πριν την βασιλεία του υπολογιστή, κάναμε δελτία, δηλαδή συγκεντρώναμε το υλικό για μελέτη, αποδελτιώναμε τις έντυπες πηγές αντιγράφοντας τις με το χέρι. Έτσι, λοιπόν, εκείνος που δεν δίδαξε ποτέ, με μια δήθεν ασήμαντη φράση επιθυμούσε όχι τόσο «να μας εισαγάγει στο χώρο της ιστορικής επιστήμης», όσο να μας ευαισθητοποιήσει, να μας κάνει να αποκτήσουμε ιστορική ματιά, μέσα από μian άτυπη μαθητεία.

Το σημείωμα αυτό γράφεται μέσα στη μεταθανάτια λύπη και δεν έχει σκοπό να αποτιμήσει – αλλά να αναπολήσει και να θυμίσει. Και επειδή τα πράγματα συμβαίνουν μέσα στον χρόνο, ιδού λοιπόν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με αυτό που θα αποκαλούσαμε Τα Άτακτα της μνήμης. Γράφουμε αυτή την ώρα εφαρμόζοντας χρονολογική μέθοδο για τακτοποίηση ενός διάσπαρτου, άνισου, ακατέργαστου υλικού, που αναφέρεται στον ίδιον τον, απόντα πλέον, Φίλιππο Ηλιού.

Σύνοψη ζωής και έργου: 1931-2004. Καλούμαστε να χαράξουμε τα στοιχειώδη σημάδια μέσα στο χρόνο. Οι δικές του τέσσερις εποχές θα μπορούσαν να οριστούν πολύ απλά, κατά σειρά, η Μετεμφυλιακή, η Δικτατορία, η Μεταπολίτευση τον εικοστόν αιώνα και η καταληκτική περίοδος – έζησε τρία χρόνια και σχεδόν τρεις μήνες του εικοστού πρώτου αιώνα.

Η καθοριστική τομή τοποθετείται ασφαλώς ανάμεσα στη δικτατορία και την μεταπολίτευση – ακριβώς στην πτώση της χούντας. Όχι μόνο γιατί το μεγάλο αυτό ιστορικό γεγονός θα σημάνει τον οριστικό επαναπατρισμό – η Μαρία με το Φίλιππο μαζί με τον μικρό Ηλία, επιστρέφουν από το Παρίσι στην Αθήνα, ακολουθώντας και εκείνοι το μεγάλο κύμα της παλιννόστησης. Αλλά και γιατί οι επιπτώσεις αυτής της αλλαγής πολιτικού καθεστώτος –και όχι απλώς φρουράς– στάθηκαν καιρίες και για τον ίδιον. Σε ατομικό επίπεδο ορίζουν τη μετάβαση από τις συνθήκες της πνευματικής παρανομίας που του είχε επιβληθεί στην ελεύθερη και ατιμώρητη πρόσληψη και διακίνηση των ιδεών. Για πρώτη φορά όχι μόνο δημιουργήθηκαν αλλά παγιώθηκαν οι όροι για μια μη φοβική συμπεριφορά στο χώρο της επιστημονικής έρευνας – και της ιστοριογραφίας.

Η Ιωάννα Πετροπούλου
είναι ιστορικός, ερευνήτρια
στο Κέντρο
Μικρασιατικών Σπουδών

και περιοδικού τύπου της εποχής. Για τους λίγους, ελάχιστους ερευνητές που θα είχαν τυχόν την πρόθεση να ασχοληθούν στα σοβαρά με την ελληνική κοινότητα της Σμύρνης την συγκεκριμένη περίοδο παραμένουν το μέγα αγκωνάρι – δίχως αυτό η έρευνα μένει λειψή.

Ως προς τη θεματολογία, διαπιστώνουμε ότι οι πρώτες επιστημονικές ενασχολήσεις του Φίλιππου Ηλιού αναφέρονται όλες στον εκτός συνόρων ελληνισμό, και μάλιστα σχετίζονται ειδικά με τον γεωγραφικό χώρο της Σμύρνης. Δεν πρόκειται για κάποια πριμοδότηση τοπικιστικού χαρακτήρα. Ο προφανής πυρήνας είναι ο Κοραής. Από το αρχικό και καθοριστικό, προδικτατορικό, συναπάντημα του Φίλιππου με τον Σμυρναίο λόγιο, αυτό το ισόβιας διάρκειας αντικείμενο έρευνας προέκυψε ένα γόνιμο θεματικό πεδίο που γέννησε αλυσισδωτά υποδιαιρέσεις: *Γράμματα απ' το Άμστερνταμ. Ο Σταμάτης Πέτρου*, Ερμής, Αθήνα 1976· *Δημήτρης Γληνός. Τα Άπαντα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983· *Οι κοινωνικοί αγώνες στη Σμύρνη, Βενετία-Βουκουρέστι 1971 και Μνήμων 1981*. Σήμερα είναι δυνατόν κανείς, δίνοντας μια πολιτική και όχι φιλολογική ερμηνεία στο ζήτημα, να ισχυριστεί ότι αυτός ο παροικιακός χαρακτήρας των ενδιαφερόντων του στάθηκε μια επιλογή. Το αλλού και το άλλοτε πρόσφεραν ασυλία, συνιστούσε μια ακόμα απάντηση στην μετεμφυλιακή αντικομμουνιστική κατάσταση τυραννίας. Η ιστορία λειτούργησε απελευθερωτικά, ως διόδος διαφυγής στο χώρο και στο χρόνο.

Τέλος, όταν ο Φίλιππος δημοσιεύει το 1976, στο *Αντί*, το κλασικό πλέον δοκίμιο του *Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας*, αναφερόμενος στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι έλληνες κομμουνιστές για τη συγγραφή επιστημονικών συγγραμμάτων, δεν μελετά τα λαμπρά παλληκάρια, δεν μνημονεύει απλώς εκείνους που φύγανε, αλλά στρέφεται στο ζήτημα παρακινημένος και από προσωπικά βιώματα – και δεν θα είναι η μοναδικά φορά που αναφέρεται σε αυτό.

Φυσικά δεν πρέπει να ξεχνά κανείς τους τρομακτικούς όρους μέσα στους οποίους οι έλληνες κομμουνιστές μπόρεσαν να γράψουν αυτά που έγραψαν: φυλακές, εξορίες, παρανομίες, εξοντωτικοί κατατρεγμοί. [...] οι έλληνες μαρξιστές έγραψαν τα σημαντικότερα έργα τους [...] χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να προστρέξουν σε στοιχειώδη βοηθήματα. [σ. 13]

*

Μετά την πτώση της χούντας ανοίχτηκε ο δρόμος για την ανάπτυξη της ελληνικής ιστοριογραφίας. Στην υπόθεση αυτή συμμετείχε εξαρχής, ενεργά, ο αποσυνάγωγος του μετεμφυλιακού κράτους: πολιτικά ενταγμένος στο ΚΚΕ Εσωτερικού, ο Φίλιππος Ηλιού επιστρέφει στην Ελλάδα: τότε αρχίζει και για τον ίδιο η εποχή της μεγάλης ανθοφορίας και δράσης.

Και οι χαρές δεν έλειψαν. Ασφαλώς η αιχμηρή σοβαρότητα του είχε ως ισοζύγιο την ενίοτε και παρεξηγήσιμη εκ μέρους αδαών έλλειψη σοβαροφάνειας που τον διέκρινε. Ισοζύγιο ήταν ο ενθουσιασμός των συναπαντημάτων και

του κρασιού της πρώτης μεταπολίτευσης οι φιλίες και οι συζητήσεις σε ταβέρνες, οι νέοι σχεδιασμοί για την ιστορική έρευνα αλλά και τα γέλια, το ποδόσφαιρο, ο Παναθηναϊκός και οι κάθε λογής συλλογικότητες. Ήταν σαν τον Ιανό. Η επικοινωνία μέσα από τον συμποσιασμό δεν λειτούργησε ποτέ ως αυτοσκοπός. Έδινε πνοή, προωθούσε ομαδικές δραστηριότητες όπως ο Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, για την έκδοση της Επιστολογραφίας του Κοραή, το Θεμέλιο σε στενή τότε ανταπόκριση με τον Δημήτρη Δεσποτίδη, ή έπειτα Τα Ιστορικά, και ο Μνήμονας για τη συσπείρωση των πολλαπλάσιων σε αριθμό νέων ιστορικών. Πολύ αργότερα, ήρθαν να προστεθούν τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας για τη διαφύλαξη τεκμηρίων και τη μελέτη της ιστορίας του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Ας μην ξεχνάμε και την προϊστορία, την ανακοπέισα πορεία – το Ελληνικό Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών, στο οποίο ο Φίλιππος ένωσε την ψυχή του μαζί με πολλούς άλλους, στα μέσα της δεκαετίας του εξήντα.

Ίσχυε όμως και το αντίστροφο: οι χαρές και οι χάρες λειτούργησαν ως ισοζύγιο στην αβυσσαλέα τελειοθηρία με την οποία αντιμετώπιζε την επιστήμη και τη δουλειά του ιστορικού. Ο ιμπεριαλισμός της προσωπικότητάς του ισοσταθμιζόταν από την ευγένεια, την απλότητα, τη γοητεία των αφηγήσεων, αλλά και από τους πολλούς κόσμους και τους πολλαπλούς εαυτούς που έκλεινε μέσα του. Επιπλέον, από την τόσο απλόχερη προσφορά φιλίας: όχι μόνο δεν στάθηκε απρόσιτος, αλλά ανά πάσα στιγμή υπονόμει την εικόνα του εμβριθούς ανθρώπου της περικλειστης επιστημοσύνης με παροϊμιώδη αυτοειρωνία. Και κάτι ακόμα. Ενώ ανήκε από την αρχή ως το τέλος στην Αριστερά δεν έκανε παραχωρήσεις στον όποιο λαϊκισμό. Δεν υιοθέτησε εργατικό προσωπείο, ούτε υποδύθηκε τον αρχηγό των ατάκτων στην άσφαλτο. Δεν φόρεσε τραγιάσκα για να πάει στη διαδήλωση. Ήταν αυτός που ήταν – πεισματικά ακέραιος: ένας αστός κομμουνιστής διανοούμενος.

*

Τόσο η Μυτιλήνη, ο τόπος που γεννήθηκε όσο και η προσωπικότητα του πατέρα του, το ότι δηλαδή μεγάλωσε μέσα σε μια ατμόσφαιρα λογισσύνης, μπορεί ασφαλώς να προκαθόρισαν ένα από τα εξαγόμενα –την αδηφάγο σχέση του με την ανάγνωση. Καμιά όμως από τις καταβολές, ούτε επιπλέον και αυτή η παράδοση της Αριστεράς στα γράμματα δεν θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν την περιέργεια του για κάθε τυπωμένο χαρτί, το διάβασμα αλλότριων πραγμάτων, σε συνδυασμό με την επιθυμία να γνωρίσει όλα τα ανθρώπινα – τα γραμμένα και τα άγραφα. Η εφηβική σχεδόν αστείρευτη δίψα για μάθηση τον συντρόφεψε σε όλη του τη διαδρομή.

Ένας πολυσχιδής ερευνητικός νους. Η στρωματογραφία των γνώσεών του περνούσε χρονολογικά από τη μαρξιστική παράδοση, συνδυαζόταν με τη γερή γνώση των θεμάτων της ελληνικής ιστορίας στα οποία εξειδικεύθηκε, για να εμβολιαστεί, τέλος, με τις νεώτερες τάσεις της γαλλικής κυρίως ιστοριογραφίας με τις οποίες ήρθε σε επαφή κατά τον εκπατρισμό του.

Ας ξαναδιαβάσουμε την πρώτη φράση, στην εισαγωγή του Σταμάτη Πέτρου που θα μπορούσε να θεωρηθεί μαζί με κάποια άλλα έργα μια τομή – κάτι σαν μανιφέστο της νέας ιστορίας – για να διαπιστώσουμε πως τα επάλληλα στρώματα των γνώσεων που έλαβαν μορφή και οργάνωση κρυσταλλώθηκαν μέσα από αυστηρή επιστημονική πειθαρχία:

Κατά κανόνα οι λαϊκοί άνθρωποι μένουν βουβοί για την ιστορία· και γιατί τα λαϊκά στρώματα τα χαρακτηρίζει, σε παλιότερες ιδίως εποχές, ένα εκπληκτικά υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού – πράγμα που δημιουργεί ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο για την γραπτή έκφραση· και γιατί η κάθε μορφής άσκηση στο γραπτό λόγο δεν αποτελεί στοιχείο κανονικής συμπεριφοράς των λαϊκών ομάδων.

Αλλά ούτε και η άνωθεν υπαγορευμένη στέρηση της πρόσβασης στη γνώση από μόνη της ήταν δυνατόν να οδηγήσει σε αυτό που κατέληξε να γίνει ο Φίλιππος Ηλιού. Ήταν ο ίδιος η ενσάρκωση των πεποιθήσεων του. Αν θελήσει κανείς να μιλήσει για τη σχέση του με την επιστήμη της ιστορίας, ίσως μπορεί να ξεκινήσει από την σωματική, θα έλεγα, επικοινωνία που αποκαθιστούσε με τα άψυχα, την απτική προσωπική επαφή με τα βιβλία. Ο απαγορευμένος αυτός διάλογος, η εμποδισμένη άμεση, από αυτοψία, γνώση, ωθούσε πάντα τη βιβλιογραφική έρευνα του κάθε αντιτύπου σε ακραία και οριακή συνέπεια. Έχοντας πάντοτε αιτήματα ολιστικά, δεν φοβήθηκε ποτέ να βάζει τα χέρια του σε σκόνες αρχείων και βιβλιοθηκών ακόμη και όταν οι ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, ηλικιακά νεώτεροί του, έκαναν έρευνα δι' αντιπροσώπου – εκείνοι έχοντάς το, αυτή τη φορά εκούσια, επιλέξει.

Ο ιστορικός Φίλιππος Ηλιού δεν εξαργύρωσε τίποτα. Εγκαθίδρυσε μια προνομιακή σχέση με την Επιστήμη και επικοινωνούσε απευθείας με την Ιστορία δίχως διαμεσολαβήσεις και διαμεσολαβητές. Δεν μπήκε καν στον κόπο να υιοθετήσει την τρέχουσα λογική της θέσης, της σειράς, των βαθμίδων. Έζησε επί ξυρού ακμής στον επιστημονικό του βίο – λειτούργησε εξωθεσμικά ακόμα και όταν είχαν αρθεί αμετάκλητα οι αιτίες που κάποτε υπαγόρευσαν την αποπομπή του από τους θεσμούς.

Τίποτα από αυτά που έκανε δεν θέλησε να το ανταλλάξει με βελτίωση των αποδοχών, ή του κύρους, τίποτε δεν εξαλλάχθηκε, σε θώκους, βραβεία, τίτλους. Δεν είμαι αρμόδια να πω ποιο ήταν το κόστος αυτής της στάσης. Αν ήταν καλό ή κακό – μπορεί να ήταν ακόμα και ολέθριο. Όπως και νάναι, πέρα από την προφανή ηθική της διάσταση αποτελεί ένα αδιαμφισβήτητο, αντικειμενικό γεγονός.

Το πεδίο της έρευνας δεν το αντιμετώπισε ποτέ υπό το πρίσμα ενός ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Δεν κατακράτησε ποτέ «δι' ιδίαν χρήσιν» κάποιον *κρυμμένο θησαυρό*. Αντίθετα, το αίτημα της συμμετοχής και διάδοσης της γνώσης ήταν σύμφυτο με την πολιτική του διαμόρφωση: έψαχνε, μάθαινε, ανακοίνωνε, μαζί με άλλους, πάντα σε ανταπόκριση και σε στενή σχέση με την εκάστοτε ομάδα. Γι' αυτό τον λόγο ακριβώς, όταν το Πανεπιστήμιο της Κρήτης τον τίμησε, η χαρά του ήταν μεγάλη αφού οι δικοί του άνθρωποι, κάτι σαν πνευματικά παιδιά του που τώρα είχαν θέσεις και

τίτλους, του πρόσφεραν το αντίδωρο. Δεν θα δεχόταν ποτέ η απονομή τιμών να προέρχεται από άτομα που τυχόν δεν εκτιμούσε.

Είναι αλήθεια ότι στάθηκε πάντα αρωγός, με πολλούς τρόπους, στο συνάφι των ιστορικών, ακόμα και χαρίζοντας πολλές φορές ανέκδοτο υλικό. Αυτό δεν εγγραφόταν μόνο στο πλαίσιο ενός πνεύματος επαγγελματικής αλληλεγγύης, αλλά προέκυπτε γιατί εκείνος ισχυριζόταν ότι όχι μόνο η *επιστήμη που βασιζόταν στα ανέκδοτα έγγραφα δεν ήταν επιστήμη* ή ότι η *φιλολογία είναι μια επιστήμη του 19ου αιώνα*, αλλά πίστευε βαθιά ότι η πραγματική έρευνα δεν είχε να κάνει με τη δήθεν ανακάλυψη ή δημοσίευση «ανεκδότην εγγράφων» που αφθονούσαν, άλλωστε, σε αυτή την άσπλαχνη χώρα. Η δουλειά του ιστορικού έπαιρνε ή έχανε την αξία της από τον τρόπο που ο ίδιος ο μελετητής των πηγών όχι μόνον εξαντλούσε τα πραγματολογικά στοιχεία, αλλά συνάρθρωνε και ερμήνευε το υλικό του. Και αυτό έπραττε.

Ασφαλώς, ένας αριστοκρατισμός μη ορατός διά γυμνού οφθαλμού καθόριζε τη στάση του απέναντι στους νεοφερμένους ερευνητές. Γιατί ο ίδιος καταργούσε τις κατά συνθήκη ιεραρχίες εγκαθιδρύοντας, συγχρόνως, μian άλλη ιεραρχία, και αυτό ήταν δύσκολο να το αντιπαλέψεις. Αν και δεν εμφάνιζε καμιά τρέχουσα μορφή έπαρση στα γράμματα, διέθετε μια σεμνότητα που ήταν η άλλη όψη μιας επίγνωσης για τη δική του υπεροχή. Την υπεροχή όμως αυτή θεωρούσε ότι όφειλε να κατακτά την κάθε μέρα. Βρισκόταν μόνιμα στο μεθοριακό σημείο όπου συγκλίνουν η ταπεινότητα και η έπαρση και καθώς επιχειρούσε να άρει τον διχασμό, να συναιρέσει τα δυο διστάμενα στοιχεία σε ένα, ισορροπούσε επί ξυρού ακμής. Ζούσε κάθε στιγμή, συγχρόνως, *ως έσχατος και ως πρώτος*, για να θυμηθούμε την ευαγγελική ρήση παραλλάσσοντάς την. Αυτή η ατομική φιλοσοφία του συγκροτούσε ένα σύστημα αξιών υπόρρητο. Δεν το απαιτούσε, αλλά περίμενε να το ασπαστούν και οι άλλοι. Τουλάχιστον όλοι όσοι και όσες αγαπούσε. Και αυτοί ήσαν πολλοί.

Σε αντίθεση με τις έλλογες πολιτικές του πεποιθήσεις, όπου η εξελικτική κίνηση ως κοινωνικό φαινόμενο είχε το προβάδισμα στις θεωρητικές αναλύσεις, νομίζω πως τον επαγγελματικό χώρο των ιστορικών τον προτιμούσε στατικό. Μάλλον απεχθανόταν τις κινητικότητες και τα εφαιτήρια. Κάτω – πάνω – αριστερά – δεξιά – οριζοντίως και καθέτως – όλα αυτά δεν του έλεγαν πολλά. Για εκείνον ένα πράγμα και μόνον μετρούσε: η εσωτερική, ουσιαστική επιστημονική εξέλιξη. Ανταμοιβή ήταν η ίδια η γνώση και η χαρά της διάδοσής της – τελεία και παύλα. Έτσι νομίζω έβλεπε τον ερευνητή – σε όποιο φύλο και αν ανήκε. Θύμιζε την παλαιά ινδική δοξασία που πρέσβευε ότι κάθε ανθρώπινο ον είναι από γεννησιμιού του υποχρεωμένο σε αυτήν τη ζωή να παραμένει στην ίδια κάστα, μια ανάλογη αρχαϊκή στάση προσδοκούσε, σχεδόν υποσυνείδητα από τους άλλους. Να αφιερωθούν, στο πλαίσιο μιας άλλης θεολογίας. Αυτήν επέλεξε και για τον ίδιο του τον εαυτό – διαμόρφωσε ένα σύστημα άτεγκτο και το τήρησε.

Η διαρκής ερευνητική εγρήγορση, οι μεγάλοι ιστορικοί

σχεδιασμοί, το ενδιαφέρον για τα πάθη των ανθρώπων και η επίγνωση του πεπερασμένου[;] αλλά και η θεληματική του αγνόηση συγχρόνως της ανθρώπινης ζωής, τον ωθούσαν συχνά να οδηγεί άλλους να εκτελέσουν πράξεις που ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να ολοκληρώσει. Αλλά και αντίστροφα: επωμιζόταν πολλά από εκείνα που άλλοι δεν αναλάμβαναν.

Ας αναλογιστούμε για παράδειγμα τη σύλληψη και τον προγραμματισμό του Βιβλιογραφικού έργου. Από το πρώιμο απλό, λιγοσέλιδο ανάτυπο για τα *Βιβλία με Συνδρομητές, Νέα Στοιχεία*, που δημοσίευσε στον Ερανοστή το 1980 έως το όψιμο μνημειώδες έργο όπως η *Ελληνική Βιβλιογραφία*, πρώτος τόμος, *Βιβλιογραφικό Εργαστήριο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου*. Διαπιστώνουμε ότι ένα από τα σημαντικά καινοφανή στοιχεία που συνεισφέρει η έκδοση είναι η ποσοτική διάσταση. Κάθε βιβλίο περιγράφεται ως ζωντανός οργανισμός, κάθε έντυπο συναριθμεί όλες τις γνωστές εκδόσεις και επανεκδόσεις μέσα στο χρόνο. Το βιβλίο αντιμετωπίζεται για πρώτη φορά όχι ως καθηλωμένο λήμμα αλλά στο δυναμικό του ανάπτυγμα, το βιβλίο σε κυκλοφορία, το έργο εν κινήσει. Εάν αυτό καθεαυτό το εγχείρημα είναι αξιοθαύμαστο, γιατί προϋποθέτει δουλειά υπομονής μοναστηριακού τύπου, η σημασία του δεν εξαντλείται εδώ.

Η Ελληνική Βιβλιογραφία εντάσσεται στη γραμμή μιας νέας ανάγνωσης του παρελθόντος προσκομίζοντας απτό υλικό για την οριστική ανατροπή μιας ακόμα ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας, η οποία δεν έπαψε ποτέ να έχει ερείσματα τόσο στον επαγγελματικό χώρο όσο και στον ευρύτερο πνευματικό χώρο που επέμενε να αντικρύζει την προεπαναστατική περίοδο –την εν γένει Τουρκοκρατία– μέσα από τις μυθοπλασίες τύπου κρυφού σχολιού, ενώ οι πηγές εδώ και χρόνια άλλα αποκάλυπταν.

Οι κοινοί τόποι ξεθεμελιώνονται με καιρό και με κόπο. Αυτό επιχειρήθηκε εδώ μέσα από τα συγκεντρωμένα λήμματα όχι με μια θεωρητική κατασκευή σε πήλινα πόδια, αλλά με μια πανοραμική εικόνα η οποία φιλοτεχνήθηκε ψηφίδα – ψηφίδα. Με τη γνώση του συγκεκριμένου, με ακριβείς μετρήσεις και υπολογισμούς. Αναστήθηκαν με τον τρόπο αυτό πρόσωπα και πράγματα που ήσαν για την έρευνα σχεδόν «ανυπόστατα». Ήρθαν στο φως δράσεις και αντιδράσεις που ελάνθαναν. Ο ρόλος ενός θεσμού όπως το Πατριαρχείο, η Εκκλησία και οι λειτουργοί τους εκτέθηκε με κάθε δυνατή λεπτομέρεια. Χάρη στην οργάνωση του προϋπάρχοντος υλικού, αλλά και στις νέες ατομικές του έρευνες ήρθαν στο προσκήνιο φυσιογνωμίες, όπως λόγου χάρη ο Πολυζώης Λαμπανισιώτης – πρόσωπα θολά πήραν σάρκα και οστά, χάρη στο εκδοτικό αυτό επίτευγμα.

Ο μελλοντικός ιστορικός που θα ήθελε να επικεντρώσει την προσοχή του στην εργογραφία του Φίλιππου Ηλιού, θα προσέκρουε, ασφαλώς, σε έναν σκόπελο, σε ένα καίριο ζήτημα όπως οι ημιτελείς συνθέσεις και τα ανεκτέλεστα έργα. Αυτό που μπορεί να πει κανείς στη μεταθανάτια αυτή αμήχανη στιγμή, την τόσο ακατάλληλη για λογαριαστικές, είναι ότι ο άνθρωπος που έφυγε από τη ζωή υπέφερε από την ανίατη ασθένεια που ονομάζεται λατρεία του ανέφικτου:

έβαζε συνειδητά στόχους απλησίαστους και γινόταν παρανάλωμα για την πραγματοποίησή τους.

Ο Φίλιππος Ηλιού –ένας αυτός– σήκωσε στους ώμους του το έργο πολλών, ένα έργο εθνικής αυτογνωσίας: ναι, ας μην φοβόμαστε τις λέξεις – ας τις διεκδικούμε. Εδώ δεν πρόκειται για ρητορία. Έργο που σε ευνοούμενους τόπους αναλαμβάνουν κρατικοί φορείς ή ιδιωτικοί, μεγάλης εμπέλειας, οργανισμοί, και εκτελούν οι εξειδικευμένες ομάδες – ινστιτούτα, προγράμματα, ιεραπόστολοι, δόκτορες, μεταπτυχιακοί. Οι συνθήκες παραγωγής της βιβλιογραφίας αλλά και των υπό έκδοση συνδρομητών είχαν έναν ασκητικό χαρακτήρα που παρέπεμπε σε άλλες εποχές – μόνη ανορθογραφία στην εικόνα ήταν οι δυο υπολογιστές. Δούλευε ως έσχατος, με τη βοήθεια περιστασιακών εθελοντών μετρημένων στα δάκτυλα του ενός χεριού, σε ένα μικρό υπόγειο διαμέρισμα από το πρωί με φως ηλεκτρικό, με γυμνό γλόμπο. Δούλευε με την ενεργητική παρουσία και αδιάκοπη στήριξη της Πόπης Πολέμη, με μόνη χορηγία εκείνη που προερχόταν από την ιδιωτική πρωτοβουλία – από τον διευθυντή του ΕΛΙΑ, Μάνο Χαριτάτο. Λαμπρή εξαίρεση αποτέλεσε η στήριξη Μελίνας Μερκούρη-Κωνσταντίνου Αλαβάνου. Μέσα από αυτό το ζωτικό ελάχιστο, μέσα σε αυτές τις συνθήκες προέκυψε ο τόμος που κρατάμε στα χέρια μας, σήμερα αλλά και αύριο.

Δύσκολο μοιάζει γράφοντας για έναν αγωνιστή της Αριστεράς και σπουδαίο επιστήμονα –και ο Φίλιππος υπήρξε και τα δυο– να μνημονεύσει κανείς στοιχεία της προσωπικότητάς του όπως τη φαντασία, το παιχνίδι, και την αίσθηση του κωμικού.

Αν το σκεφτεί κανείς, αυτά τα τρία όχι μόνο δεν αντιστρατεύονται την πολιτική και επιστημονική διάσταση του ανθρώπου, αλλά τη συγκροτούν. Συνδέονται μεταξύ τους, και έχουν απόλυτη σχέση με τη στάση του ιστορικού απέναντι στην ανθρώπινη κατάσταση.

Παρόλο που το χιούμορ ήταν ένα στοιχείο που τον έκανε αγαπητό στους ανθρώπους και τις παρέες, δεν αποτέλεσε ένα επίχρισμα κοινωνικό. Λειτουργήσε ως μια αυθεντική, βαθιά ανατρεπτική θέαση του κόσμου, ομοούσια με το αιρετικό πνεύμα του ιστορικού. Γι' αυτό και η έννοια του παιχνιδιού, για κάποιον που όπως εκείνος τολμούσε πάντα να αμφισβητεί, ήταν πάντα παρούσα. Το παιχνίδι στάθηκε ένας διανοητικός τρόπος να ζει, να βλέπει τα πράγματα, να παίρνει αποστάσεις από αυτά, ή να συμμετέχει κατά βούληση. Το τυχαίο και απρόβλεπτο που εμπεριέκλειε το παιχνίδι ήταν στοιχεία άρρηκτα δεμένα με τη διαδικασία της ιστορικής ερμηνείας.

Όσο για τη φαντασία, ας θυμίσω αυτή τη δάνεια έκφραση που χρησιμοποιούσε ο Κ. Θ. Δημαράς, λέγοντας ότι *η επιστήμη είναι φαντασία πιθανή*. Κάποτε, μπροστά στα τυπογραφικά δοκίμια της Σμύρνης της πρώτης έκδοσης του Μνήμονα, άρα γύρω στο 1981, ο Φίλιππος σταμάτησε τις διορθώσεις και προσθήκες, άφησε κάτω το μολύβι, έκανε λίγο πέρα τα χαρτιά, το βλέμμα του έπιασε άπειρο και είπε:

Για να καταλάβουμε την Ιστορία και τους μηχανισμούς της πρέπει να κινητοποιήσουμε τη φαντασία μας. Να τα ξανασκεφτούμε όλα απ' την αρχή και να τα δούμε να προβάλλονται σε μια οθόνη. Σαν ένα κινηματογραφικό έργο που ξετυλίγεται. Για να κατανοήσουμε τις ανθρώπινες πράξεις πρέπει να τις δούμε μέσα στην ιστορία, να τις απεικονίσουμε και να τις φανταστούμε να γίνονται ξανά εν κινήσει σε ρυθμό αργό.

*

Λίγο καιρό πριν την επέλαση της αρρώστιας έμοιαζε σαν ο εκτατικός χαρακτήρας των επιδιώξεών του και τα πολλαπλά ενδιαφέροντα να οργανώθηκαν σε μια νέα οικονομία.

Ύστερα ήρθε η αναπότρεπτη τομή, η αρρώστια. Τότε αποκαλύφθηκε πόσο αλλιώς μεγάλος ήταν. Οι περιηγήσεις στον κόσμο της ιστορίας αδιόρατα συμπυκνώθηκαν. Συγκεράστηκαν η ιστορία και η πολιτική σε δυο όψεις μιας και ενιαίας αυτογνωσίας.

Τα βιώματα, άρα και τα κερδισμένα, μαζί με τις χαρές του κόσμου κύλησαν. Περιττά, φεύγαν από πάνω του σαν σκόνη. Άρχισε να διανύει μια πορεία προς μια συμπύκνωση όπου τα στοιχεία και τα αιτήματα λιγότευαν για να συγκροτήσουν ένα μίγμα πιο στέρεο. Προς το τέλος έμεινε ο σκληρός πυρήνας του εαυτού του, το έρμα. Έδειχνε σχεδόν ανεξάρτητος.

Η κινητικότητά του περιορίστηκε. Δούλευε ακόμα στο γραφείο του σε σταθερή ακινησία. Σε θέση εδραία αλλά με μαχητικότητα. Άρχισε να μοιάζει στον γραφέα της ερήμου που απαθανάτιστηκε στην πέτρα δυόμισι χιλιάδες χρόνια προ Χριστού. Διαβάζω: *Ο Γραφέας. Αίγυπτος. Άγαλμα γραφέα με ένθετα μάτια από χαλαζία, κρύσταλλο και έβανο.*

Χρωματισμένος ασβεστόλιθος. 5η Δυναστεία.

Με μια δογματική σχεδόν προσήλωση αφιερώθηκε σε όσες έκρινε ως επείγουσες προτεραιότητες. Αφιερώθηκε στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, τα οποία θεμελιώθηκαν σε μια περίοδο που, ενώ από τη μια πλευρά όλα ήταν πλέον θεμιτά, από την άλλη το στήσιμο ενός αρχείου για την ιστορία του κινήματος πραγ-

ματοποιήθηκε κόντρα στο ρεύμα. Κινήθηκε κυρίως στα τετραγωνικά του σπιτιού του, στα όρια μιας μικρής ομάδας, δεν επεκτάθηκε. Τα παιδιά του Αρχείου, τα νέα παιδιά, τον στήριξαν ως το τέλος, γιατί, παρά τη φθορά, σε ένα μέρος του εαυτού του διέκριναν σωστά, αποθηκευμένον ακόμα, έναν αστείρευτο εφηβικό ενθουσιασμό.

Ηγεμονικά αντιμετώπισε όλα όσα εύφραιναν καρδία. Τα εξαίσια δηλητήρια που τον συντρόφεψαν σε όλη του τη διαδρομή: τον καπνό, τον καφέ, τα οينوπνεύματα. Εάν υπήρχε ένα στοιχείο ύβρεως στον αποσυνάγωγο της μετεμφυλιακής ελληνικής πολιτείας, σε αυτόν τον άνθρωπο που δήλωνε άθεος, ήταν στην άκρα συνέπειά του. Ηγεμονικά αντιμετώπισε το θάνατο. Όχι μόνο δούλευε αλλά επιτάχυνε τους ρυθμούς με πλήρη επίγνωση της φθαρτότητας του. Δεν καταδέχτηκε να επικεντρώσει το βλέμμα στο δικό του τέλος, δεν συνθηκολόγησε στο να συνθλίβει κάτω από την απελπιστική καθημερινότητα του τίποτε – της επιβίωσης μέσα στην αρρώστια – αλλά όρισε ένα σημείο στον ορίζοντα πέρα από το θάνατό του – ουσιαστικά συνέχισε αυτό που πάντοτε εκανε. Για το μελλοντικό αυτό στόχο ζούσε, είτε ονομαζόταν ΑΣΚΙ, είτε Αρχαιοτάξιο, είτε Κατάλογοι Συνδρομητών, είτε συγκεντρωτική έκδοση της Ιστορίας του Εμφυλίου.

Ο γραφέας, εδραίος και ανυποχώρητος έζησε τους τελευταίους του μήνες μέσα στη θαλπωρή ανθρώπων και πραγμάτων, στον *Κήπο Χαρίτων* που εκείνος είχε φροντίσει από καιρό να καλλιεργήσει. Άκακος για τους διώκτες του, τριγυρισμένος από τα δικά του έργα που μόλις είχαν βγει από το τυπογραφείο και είχε την ευτυχία να τα χαρίζει, προετοίμαζε νοερά τα άλλα που θα εκδίδονταν σύντομα. Είχε καλά γεμάτο το κελάρι του και ίσως να υπομειδιούσε στη σκέψη ότι πολλά *τυπωθήτω* ακόμη θα ακολουθούσαν αφού ο ίδιος θα είχε πλέον φύγει. Πέθανε όλβιος. Κοντά στους δικούς του, τους αγαπημένους του, τη Μαρία και τον Ηλία, κοντά στα χαρτιά και τις σημειώσεις του, ένα πρωί, απλά, μέσα στο φωτεινό ωραίο σπίτι που το 'χτίσαν οι φίλοι του. Ήταν με το δικό του τρόπο ένας πλούσιος άνθρωπος. Ο θάνατός του δεν μας τον έκανε λιγότερο οικείο.

Έγραψα στην Αθήνα, σήμερα 20 Μαρτίου του 2004: γιατί τα πράγματα συμβαίνουν μέσα στο χρόνο. Φίλιππε, κατανοείς, εσύ, τις ασέβειες των ιστορικών.